

”בערבייא צווחין לחתרתה עתרתה”:

חלופה פונטית או ניב עממי?

ירון זילברשטיין

מבוא

המשפט 'בערבייא צווחין לחתרתה עתרתה' מובא בשני הקשרים בספרות חז"ל. במסגרת סיפור מקראי מורחב בירושלמי סנהדרין,¹ שבו תוארה חזרתו בתשובתו של המלך מנשה, ובמדרש דברים רבה,² בהקשר לקלותיו של בלעם שהפכו לברכות. במאמר קצר זה אבקש להציע פרשנות אפשרית למשפט זה כניב עממי, ולראות בהבנתו כווריאנט פונטי, פרשנות מאוחרת המסייעת לדרשה על דרכה של תפילת מנשה למרומים, ועל קללות בלעם שהפכו לברכות.

חתרתה היא פרצה

בתלמוד הירושלמי³ ובמקבילותיו⁴ מתוארים במדרש ניסיונו של מנשה מלך יהודה לשוב בתשובה ותגובתם של המלאכים ושל הקב"ה על ניסיון זה:

והיו מלאכי השרת מסתמין את החלונות שלא תעלה תפילתו של מנשה לפני הקדוש ברוך הוא והיו מלאכי השרת אומרים לפני הקדוש ברוך הוא רבנו של עולם אדם שעבד עבודה זרה והעמיד צלם בהיכל אתה מקבלו בתשובה אמר להן אם איני מקבלו בתשובה הרי אני נועל את הדלת בפני כל בעלי תשובה. מה עשה לו הקדוש ברוך הוא חתר לו חתירה מתחת

1. ירושלמי סנהדרין י' ב (כח ע"ג) ובמקבילות.

2. דברים רבה מהדורת ליברמן, דברים א, עמ' 1.

3. ירושלמי סנהדרין י' ב (כח ע"ג).

4. סנהדרין קג ע"א; ויקרא רבה ל, עמ' תרצז; חות רבה ה, ו, מהדורת לרנר עמ' 132; פסיקתא דרב כהנא כד, יא, עמ' 365-366.

כסא הכבוד שלו ושמע תחינתו הדא היא דכתיב ויתפלל אליו ויעתר לו וישמע תחינתו וישיבהו. אמר ר' לעזר ביר' שמעון בערביא צווחין לחתרתה עתרתה.

המלך מנשה מתואר בכמה אזכורים במקרא כגדול החוטאים, ואילו בספר דברי הימים הוא מתואר כמלך חוטא שחזר בתשובה.⁵ הסיפור המקראי המורחב (להלן: סמ"מ) מתבסס על התיאור המובא בספר דברי הימים, ומתואר בו כיצד מלאכי השרת סגרו את כלל פתחי הכניסה המאפשרים כניסת תפילות.⁶ ה' לא קיבל את דרך התגובה הזו ובחר ליצור פרצה מיוחדת בשמיים כדי לקבל את תפילותיו של מנשה. המסר המרכזי העולה מתיאור מדרשי זה הוא שלצד שבילים ידועים לקבלת תפילות, ה' מאפשר גם דרך תשובה ייחודית וחד-פעמית לחוטא המבקש לשנות את גורלו.

הבסיס הלשוני לסמ"מ זה (עתירה-חתייה) מתבסס על חילופי הגרונות ח-ע בין הפועל חתר' ובין הפועל עת'ר,⁷ כלומר יש לראות את העתירה (התפילה) כחתייה (פרצה). יש לציין כי במסגרת דרכי המדרש המגוונות השתמשו חכמים בקרבה הפונטית בין העיצורים הגרונניים אחה"ע ובאיהקפדה על הגייתם המדויקת באזורים מסוימים בארץ ישראל כדי לסמן קרבת משמעות בין מילים אלה.⁸

5. לסקירה על דמותו המקראית של מנשה ראו את ספרות המחקר שצוינה אצל זליגמן, מחקרים, עמ' 110 הערה 17; גוטמן, מנשה. לדיון בדמותו של מנשה בספרות חז"ל ראו מאק, מנשה.

6. ראו את הגדרתה של סוגה מדרשית זו אצל עפרה מאיר: "הסיפור הדרשני הוא דו-סוגי – גם דרשה וגם סיפור. כדרשה, נקודת-מוצא בטקסט המקראי – מילה, היגד, פסוק או פסוקים – שממנו מופקת משמעות חדשה. כסיפור, הוא מבע מילולי, שיש בו דמויות, עלילה ומשמעות. צירוף זה הוא המעניק לסיפור הדרשני את התכונות המיוחדות לו [...] הסיפור הדרשני נבדל מדרשות אחרות בהיותו סיפור; כסיפור הוא נבדל מסיפורים אחרים בהיותו דרשה" (מאיר, הסיפור הדרשני, עמ' 63). לדיון נרחב בסוגה מדרשית זו ראו לוינסון, הסיפור.

7. לסקירה ראשונית של התפיסה הקוסמוגרפית של חז"ל ראו צרפתי, הקוסמוגרפיה.

8. ראו למשל שרביט, תורת ההגה, עמ' 22-23. הפועל חתר' מופיע בספרות חז"ל בכמה הקשרים (ראו למשל בבלי, עירובין כא ע"א; בבלי, קידושין כד ע"ב). לדעת קוטשר (קוטשר, מבעיית, עמ' 50) ייתכן שפועל זה בלשון חז"ל נגזר מהמילה המקראית 'מחתרת', והוא מצוי גם בארמית בצורת עת'ר (ראו בהמשך בהערה 26). זהו, לדעתו, הבסיס הלשוני לדרשה בבראשית רבה על 'יעתר יצחק', מלשון חתייה "וכן בדברים רבה מהדורת ש' ליברמן 'בגלילא קורין לחתרתא עתרא' (במקורות אלו אדון בהמשך דבריי). ראו את הדיון בפועל חתר' בספרות האמוראים אצל מורשת, פעלים חדשים, עמ' 137, 153, וכן את הערך 'חתר' בערך השלם, כרך ג, עמ' 522.

9. ראו למשל ירושלמי פאה ז, (כ ע"ב): "ר"ז בעי קומי רבי אבהו מניין שהוא טעון חילול קודש חילולים קודש חילולים לא מתמנעין רבנן בין ה"י לחי"ת ועוד. לצד השימוש בתופעת ערעור הגרונות ככלי דרשני חשוב להדגיש שלתפיסתם של חכמים דקדוק באופן הגייתן של מילים עשויו ללמד על הוראתן המדויקת, ולכן יש לדקדק באופן הגייתן של מילים. ראו למשל את הדיונים בירושלמי, ברכות ו, (יב ע"ג), בבלי, סוכה כט ע"א, מסכת כלה רבתי ה, ד ועוד. לדיון בדרשות המתבססות על חילופי גרונות ראו מאורי, פשיטתא, עמ' 82-83.

בהמשכו של סמ"מ זה מובאת המימרה הבאה, ואציג אותה בטבלה, על פי המקבילות:

תלמוד ירושלמי	כתב יד לידן	ותפלל אליו...	אמ' ר' לעזר ביר' שמעון בערבייא צווחין לחתרתה עתרתה
ויקרא רבה ¹⁰	פריז 149	ועתר לו	א"ר אלעזר ב"ר סימון בערביא צוחין לעתירתא חתירתא
	דפוס ראשון קונסטנטינופול 1512	ועתר לו	מהו ויעתר לו אמ' ר' אלעזר בר שמעון בערבייא צווחין לחתירתא עתירתא
	אוקספורד 51	ועתר לו	מהו ויעתר לו א"ר אלעזר בר"ש בערבייא צווחין לעתירת' חתירתא
	ששון 920	ועתר לו	א"ר אלעז' בר"ש בערביא צווחין לעתירתא חתירתא
רות רבה	אוקספורד (נויבאר 164)	ועתר לו...	אמר ר' לוי בערבייא צווחין לעתירה חתירה
	קיימברידג' 495	ועתר לו...	אמ' ר' לוי בערביא קורין לחתירה עתירה
	דפוס קושטא רע"ד	ועתר לו...	אמר ר' לוי בערביא צווחין לחתירה עתירה
פסיקתא דבר כהנא ¹¹	אוקספורד 151(1)	ועתר לו...	אמ' ר' לעזר ביר' שמעון בערבייא צווחין לחתרתה עתרתה.
	צפת (מצוי בספרית האליאנס בפאריז	ועתר לו...	אמ' ר' אלעזר ביר' שמעון (בערביא...)

לפי משפט זה, באזור ערביא, המזוהה כפרובינקיה הרומית Arabia, הייתה תופעה של ערעור גרוניות, ולכן הגו שם את המילה 'חתרתה' במקבילה בירושלמי,¹² שהוראתה 'פִּרְצָה',¹³ כ"עתרתה". כלומר אנשי ערביא השתמשו בווריאנט הפונטי 'עתרתא' לציון המילה 'חתרתא'. יש להוסיף שבכל כתבי היד של ויקרא רבה ובכתב יד אוקספורד 164 של רות רבה הווריאנט הפונטי 'לעתירתא' הוא 'חתירתא'.¹⁴

10. משפט זה איננו מובא בכתבי היד מינכן 117, אוקספורד 3, 5977 NUL Heb 24°.

11. משפט זה איננו מובא בכתבי היד כרמולי (קיימברידג' 1479), אוקספורד 152, פארמה 261.

12. וכן בויקרא רבה דפוס ראשון, רות רבה כת"י קיימברידג' 495, פסיקתא דבר כהנא כת"י אוקספורד 151[1].

13. סוקולוף, מילון עמ' 422.

14. ייתכן שנוסח זה העמיד את המילה העברית 'עתירה' (תפילה) במרכז, בשל ההקשר לתפילתו של מנשה.

במקורות שונים בספרות חז"ל אנו מוצאים חכמים המבקרים באזור זה,¹⁵ שבו דיברו בניב ארמי מקומי.¹⁶ משפט זה הובא לכאן כדי לחזק את הקשר הלשוני בין שני הפעלים 'חתר' ו'עתר', ולהבנת קבלת תפילתו או עתירתו של מנשה כפריצת שערי שמיים מצידו של ה'.¹⁷

הפעלים צו"ח וקר"א במובן של הצבעה על וריאנט מילוני שונה מובאים בכמה מקומות בירושלמי ובבבלי.¹⁸ ראו למשל את הרשימה בבבלי, ראש השנה (כו ע"א), שבה הצביעו חכמים על וריאנטים מילוניים בלשון 'היו קורין':

מאי משמע דהאי יובלא לישנא דדכרא הוא? דתניא אמר רבי עקיבא כשהלכתי לערביא היו קורין לדכרא יובלא. ואמר רבי עקיבא כשהלכתי לגליא היו קורין לנדה גלמודה. מאי גלמודה גמולה דא מבעלה. ואמר רבי עקיבא: כשהלכתי לאפריקי היו קורין למעה קשיטה. למאי נפקא

15. ראו בראשית רבה עט (עמ' 946-948): "[במאה קשיטה] דילמא ר' חיה רבה ור' שמעון בן חלפוטא שכחון מילין מן הדין תרגומה ואתון להדא אגדה דערבייה למלפינה מן תמן, שמע קליה יאמר לחבריה תלי הדין טעונה עלי, תלי הדין יהבה עלי השלך על י"י יהבך והוא יכלכלך לא יתן לעולם מוט לצדיק (תהלים נה כג), מה את מבסי בי מה את מעסי בי ועשותם רשעים וגו' (מלאכי ג כא), אתייה אתון סחייה גלמודה אנא ואני שכולה וגלמודה (ישעיה מט כא) אתייה אתון מעוררה למבניך אתייה אתון מעוררה ללוייתך העתידים עורר לוייתך (איוב ג ח), אשאל לי מבניך אשאל לי מטאטיך וטאטייתיה במטאטי השמד (ישעיה יד כג), אשאל לי מרגליתך אשאל לי כסירתך, אפיק חדא אימרתא למרעיה אפיק חדא כסירתה למרעיה...". לספרות המחקר העוסקת בפרובינציה זו ראו צפריר, הפרובינציות, עמ' 351 הערה 3.

16. ראו ליברמן, תשלום תוספתא, עמ' 47; קוטשר, מלים, עמ' 116. יש לציין כי לדעת טובי, "מספרות חז"ל עולה כי לפחות מן המחצית השנייה של המאה השלישית לספירה ביקשו אמוראי ארץ ישראל לפרש מילים מוקשות במקרא על פי העברית שהייתה מדוברת בפי יהודים שחיו בפרובינציה הרומית ערביא [...] וכך בעשרות מקומות בספרות חז"ל אנו מוצאים את הצרף 'בערביא צווחין' או 'בערביא קורין' לפני מילים ערביות המובאות כמקבילה אטימולוגית לפרש מילים מוקשות במקרא" (טובי, השפעת, עמ' 9). ראו גם את ניסיונו של קאהוט למצוא את מקורה הערבי של מילה זו בעץ שהחופר נשען עליו (הערך חתר, עמ' 522). יש להזכיר בהקשר זה גם את דמות הטייעא בתלמוד הבבלי ואת הדיון בשאלת עד כמה משקפת דמות זו את דמויותיהם ההיסטוריות של ערבים בתקופה זו (ראו למשל את הסקירה אצל אור, דיאלוגים, עמ' 171-203), וראו גם את הסקירה הראשונית על יחסי יהודים וערבים בתקופת חז"ל אצל אופנהיימר, יהודים וערבים.

17. מוטיב דומה מצוי גם במדרש בבראשית רבה עו (עמ' 901): "כי במקלי עברתי וגו' ר' יודה בר' סימון (אמר) בשם ר' יוחנן בתורה ובנביאים ובכתובים מצינו שלא עברו ישראל את הירדן אלא בזכות יעקב, בתורה כי במקלי עברתי את הירדן הזה, בנביאים דכת' והודעתם את בניכם לאמר ביבשה עבר ישראל את הירדן הזה (יהושע ד, כב) ישראל סבא, בכתובים מה לך הים כי תנוס הירדן תסוב לאחור (תהלים קיד, ה) מלפני אלוה יעקב וגו' (תהלים קיד, ז), אמר ר' לוי אתר הוא תמן נצטווה בבהלה נכנס יעקב לשם ונעל עשו בפניו וחתר לו הקדוש ברוך הוא חתירה ממקום אחר הה"ד כי תעבר במים אתר אני וגו' (ישעיה מג, ב)".

18. לרשימה של ואריאנטים אלה ולדיון בפועל זה ראו רוזנטל, בערא, עמ' 336-337, וראו גם סוקולוף, מילון, עמ' 459.

מינה? לפרושי מאה קשיטה דאורייתא מאה דנקי. אמר רבי כשהלכתי לכרכי הים היו קורין למכירה כירה. למאי נפקא מינה לפרושי אשר כריתי לי. אמר רבי שמעון בן לקיש כשהלכתי לתחום קן נשרייתא היו קורין לכלה נינפי, ולתרגול שכו.¹⁹

במקרים אלה מביאים חכמים וריאנטים מילוניים מאזורים רחוקים, והמשותף לכולם הוא שאפשר להצביע על התפיסות הרעיוניות המובאות בווריאנטים אלה ולהצדיק בכך את הבאתם. כך למשל כתב שאול ליברמן על דברי רבי שמעון בן לקיש: ”וכי צריך היה ריש לקיש לפרוש לסוריא כדי ללמוד שקוראין לכלה נינפי והרי מלה זו רגילה גם בארמית של א”י [...] מסתבר שבמקור הדברים נאמר: אמר רשב”ל כשהלכתי לתחום קן נשרייתא היו קוראין לכלה (קלי) נינפי.”²⁰

מדבריו של ליברמן נלמד שבמקרה שבהם מובא וריאנט לשוני ממקום רחוק, יש להניח שיש בו ממד של חידוש ביחס לשפה הדבורה הקיימת במקומם של חכמים. מכאן עולה השאלה מה היה הצורך להביא ראייה לווריאנט פונטי ממקום רחוק, אף שחילופי הגרונות הם תופעה ידועה ומוכרת בגליל.

אם אניח שהמילה הראשית היא ’עתרתא’, כפי שעלה מכל כתבי היד של ויקרא רבה וכן מכתב יד אוקספורד 164 של רות רבה, בארמית הוראת השורש עת”ר היא עושר,²¹ ומכאן לא מובן מדוע אנשי ערביא לא דייקו בהגייתם את המילה המרכזית הזו והמילה ’חתירתא’. אם אניח שהמילה ’עתירתא’ מבטאת רק וריאנט פונטי למילה ’חתירתא’, כפי שעולה מכתב יד לידן של הירושלמי ומשאר עדי הנוסח שצוינו לעיל, לא ברור מדוע מילה זו הייתה כה חשובה עד שניתנה תשומת לב לדרך הגייתה בארץ רחוקה.

מכאן אבקש להציע שיש לפרש משפט זה לא כווריאנט פונטי (או מילוני) אלא כניב עממי.²²

אחת הדרכים המקובלות בתקופת חז”ל להסתרת רכוש יקר ערך הייתה ברצפת הבית או בקירותיו.²³ מכאן שדרך הפעולה של גנבים היא ליצור פרצה בקיר או חפירה באדמה כדי לאתר חפצים יקרי ערך אלה. כך למשל לימד ישו את תלמידיו:

19. לדיון בזיהויים אלה ראו אור, דיאלוגים, עמ’ 181-187.

20. ליברמן, מחקרים, עמ’ 435.

21. The Comprehensive Aramaic Lexicon, בערך עת”ר (<http://cal.huc.edu/>). תודתי נתונה לידידיה לרנר על סיועו בשימוש במילון זה.

22. יש לציין כי בספרות חז”ל הארץ ישראלית מוצגים פתגמים עממיים במונח ’מתלא’ (ראו למשל ירושלמי פסחים ז, יב [לה ע”ב]; ירושלמי, סנהדרין ד, ח [כב ע”ב] ועוד).

23. לסקירה על גומחות בקירות הבית שבהן נהגו להעמיד תיבות לשמירה על חפצים בתקופת חז”ל ראו קירשנבום, ריהוט, עמ’ 294-297. לצד זאת עשו שימוש גם בשידות, בתיבות ובמגדלים ככלים לאחסון חפצים (ראו קירשנבום, שם, עמ’ 259-313).

אל תאצרו לכם אוצרות עלי אדמות, במקום שהעש והחלודה משחיתים והגנבים חופרים וגונבים. אצרו לכם אוצרות בשמים, במקום אשר עש וחלודה לא ישחיתו וגנבים לא יחפרו ולא יגנבו. כי במקום שאוצרך נמצא, שם יהיה גם לבבך.²⁴

ייתכן אפוא שיש לתרגם את המילה 'עתרתא' כעושר (ראו להלן) ולהציע כי במקור היה זה ניב עממי בנוסח 'חתרתא עתרתא' או 'עתרתא חתרתא', ותרגומו היה: 'במקום הפרצה' או 'בהסתר מצוי העושר' או 'אם תחפור תגיע לעושר'.²⁵ במילים אחרות, אם ברצונך למצוא אוצר, עליך לפעול בדרך לא־שגרתית כדי להגיע אליו. ניב זה היה חלק ממאגר הניבים והפתגמים בתקופה זו, והוא הובא בהקשר של הסמ"מ על מנשה כמקור מסייע לכך שבמקרה כה קיצוני זה של חוטא, אפשר לשוב בתשובה רק על ידי פרצה מיוחדת שיפרוץ ה'.

ניב זה הובא במקורו בספרות חז"ל בהוראתו זו, וכחלק מגלגולי הנוסח של התלמוד הירושלמי ומקבילותיו התפרש כעדות לתופעת ערעור הגרונות בערביא ולקשר תוכני בין הפעלים עת"ר וחת"ר. אם השערה זו נכונה, יש לפרש את השימוש בלמ"ד היחס (צווחין ל') המצוי בכל המקבילות כחלק מפירושו המאוחר של ניב זה כווריאנט פונטי.

עתרא = עתר

במדרש דברים רבה (מהדורת ליברמן. להלן: דבר"ל) מובא משפט זו בהקשר למעשה בלעם:

24. הבשורה על פי מתי (ו, 19-21). לספרות מחקר על חללי האחסון התת־קרקעיים בבית ראוי למשל ספראי וספראי, פסחים, עמ' 39-40. ראו גם בבלי, תענית (ה ע"א): "אמר רבי יוחנן: בימי יואל בן פתואל נתקיים מקרא זה, דכתיב ביה יתר הגזם אכל הארבה וגו'. אותה שנה יצא אדר ולא ירדו גשמים, ירדה להם רביעה ראשונה באחד בניסן [...] אמר להם אף על פי כן, צאו וזרעו. נעשה להם נס ונתגלה להם מה שבכתלין ומה שבחורי נמלים", וכן בבלי, סנהדרין (קט ע"א): "דרש רבא מאי דכתיב חתר בחשך בתים יומם חתמו למו לא (ראו) [ידעו] אור, מלמד שהיו נותנים עיניהם בבעלי ממון, ומפקידים אצלו אפרסמון, ומניחים אותו בבית גזיהם. לערב באים ומריחין אותו ככלב, שנאמר ישובו לערב יהמו ככלב ויסובבו עיר, ובאים וחותרים שם ונוטלין אותו ממון [...] דרש רבי יוסי בציפורי: אחתרין ההיא ליליא תלת מאה מחתרתא בציפורי, אתו וקא מצערי ליה, אמרו ליה: יהבית אורחיה לגנבי. אמר להו: מי הוה ידענא דאתו גנבי". ראו גם בבראשית רבה כז (עמ' 257) וכן בבבלי, מועד קטן, כה ע"ב.

25. תופעת המצלול בניבים באה לידי ביטוי גם במקרים נוספים, וראו למשל בבלי, סוכה כז ע"א ומקבילה בבבלי, גיטין כח ע"ב: "מתקיף ליה רב מרשיא: ערביך ערבא צריך", וראו להלן בהערה 29.

פצעי אוהב אלו תוכחות פיו של משה רבנו עליו השלום, ונעתרות נשיקות שונא, ששפך להם בלעם ברכות כעתר סוריסטון, שהיה שונא, היו ונעתרות נשיקות שונא. [רבי שמעון בן לקיש אומר מהו ונעתרות נשיקות שונא, הפוכות היו ברכותיו של בלעם, לא בקש אלא לקללם אלא שהפך הקדוש ברוך הוא, שנא' ולא אבה ה' אלהיך לשמוע אל בלעם. אמר רבי שמעון בן לקיש בגלילא קורין לחתרא עתרא. דבר אחר ונעתרות נשיקות שונא. רבין אמרי שנכנס בלעם עליהם כנגב ופרץ בהם פרצה גדולה ונפלו בשטים כד"א אם במחתרת, היו ונעתרות נשיקות שונא.²⁶

מדרש זה מביא שלוש התייחסויות למעשיו של בלעם, המתבססות על פרשנות הפסוק: *”נִאֲמָנִים פִּצְעֵי אוֹהֵב וְנִעְתָּרוֹת נְשִׁיקוֹת שׁוֹנֵא”* (משלי כז, ו). לפי דעה אחת הוא העניק להם ברכות רבות 'כעתר סוריסטון' (צ"ל: 'כעתר סוריסטון') כלומר בעושר רב.²⁷ לפי דעת רבי שמעון בן לקיש (להלן: רשב"ל) בלעם ביקש לקלל את עם ישראל וה' הפך את דבריו. לפי דעת חכמים בלעם הצליח בסופו של דבר (במעשה ישראל בשיטין) לפרוץ פרצה במחנה ישראל ולפגוע בהם. גם בדעה זו (בדומה לדיון בירושלמי סנהדרין דלעיל) 'חתרא' מתפרשת כפרצה.

עם זאת הדעה הראשונה אינה מתייחסת לפרצה אלא לעתר, סוג של קלשון המשמש בעיקר להפיכת התבואה בגורן ולהפרדת החלקים הטובים מתוך החלקים הלא טובים שבתבואה.²⁸ בהקשר של הדרשה שלפנינו, כשם שהעתר הופך את התבואה ובכך מפריד בין החלק הטוב והחלק הלא טוב שבה, כך גם ה' הפך את קללותיו של בלעם לברכות. כמו כן השימוש בעתר חושף את השווי האמיתי של החלקים הטובים בערמת התבואה וכך גם קללותיו המרובות של בלעם התבררו לבסוף כברכות.

לדעת רשב"ל, ה' הפך את דבריו של בלעם מקללות לברכות, ובמדרש שלפנינו מובא גם המשפט 'בגלילא קורין לחתרא עתרא' משמו של רשב"ל. מכאן עולה השאלה מהי פרשנותו של משפט זה ומהו היחס בין שני המשפטים המובאים כאן משמו של רשב"ל. אם אנקוט את הפירוש המקובל הוואה בכך וריאנט פונטי, הרי שלא ברור במה משפט זה מוסיף על דברי רשב"ל. אם ננקוט את הפירוש שהובא בסעיף הקודם, הרי שלא ברור כיצד עושרו של אדם, המצוי בקירות או ברצפת ביתו, מתקשר למימרה זו של רשב"ל.

26. דברים א, עמ' 1.

27. ראו ר"ש ליברמן, מחקרים, עמ' 1 הערה 3, והשוו בהמשך לדעת רבי יוחנן בבראשית רבה.

28. ראו פליקס, החקלאות, עמ' 242-243. סוקולוף (סוקולוף, מילון עמ' 422) ציין כי הוראת המילה 'עתר' (וחלופה 'חתר') היא את חפירה או יעה (ראו להלן בהערה 34), וראו גם בערוך השלם חלק ו ערך 'עתר' עמ' 283.

אפשר להציע שתי אפשרויות פרשניות נוספות. אפשרות אחת היא שמשפט זה הוא סיוע לדעת חכמים על הפרצה שפרץ בלעם במחנה ישראל, אך מלבד הקשיים שהעליתי באשר לפירוש זה בסעיף הקודם, המונח 'דבר אחר' מפריד בין משפט זה ובין דעת חכמים. אפשרות פרשנית נוספת היא שמימרה זו הובאה לכאן כקישור צורני לשורש עת"ר וכמימרה נוספת משמו של רשב"ל. אלא שיש להדגיש כי הקישור שיצר רשב"ל בדרשתו הוא בין 'ונעתרות' שבפסוק ובין כלי העתר, ואילו המימרה האחרת עוסקת על פי הפירוש המקובל בפרצה, ופרצה אינה נזכרת כלל במדרש זה. התייחסות נוספת לפועל עת"ר מובאת במקור זה:

[ויעתר יצחק] וגו' ר' יוחנן וריש לקיש ר' יוחנן אמר ששפך תפילות בעושר, וריש לקיש אמר שהפך את הגזירה ולפום כן קריין ליה עתרה דהפיך אדרה.²⁹

הפועל עת"ר הנזכר בתנ"ך משמש הן לשון תפילה,³⁰ והן לשון מענה לתפילה. כך לדוגמה בסעיף הקודם (דה"ב לג, ג) הוא מובא כהיענותו של ה' לתשובת מנשה. שתי הדרשות שלפנינו יוצרות קישור בין כלי העתר ובין התפילה.³¹ לפי דרשת רבי יוחנן, דרך תפילתו של יצחק הייתה כאדם המניף תבואה על ידי עתר, וממילא החלק של התבואה הטובה נערם במקום אחד ואפשר להפיק ממנו תועלת. רשב"ל (בדרשה בבראשית רבה), בדומה לדרשה המובאת בשמו בדבר"ל, טען כי תפילתו של יצחק, בדומה לעתר, הצליחה להפוך את המציאות. מכאן נראה שגם את מימרתו האחרת של רשב"ל במדרש דבר"ל יש לפרש בהקשר של העתר כאמצעי להפיכת המציאות הקיימת ולגילוי של העושר, כלומר התבואה הטובה, הטמון בה.

29. בראשית רבה, סג, עמ' 681. יש לציין כי בכתב יד רומי 30 הנוסח הוא: "ששפך תפילתו באושר [...] קריין לה אתרה דהפך אדרה".

30. ראו למשל בבראשית כ, כא: 'ויעתר יצחק לה' לנכח אשתו'. ראו קדרי, מילון, עמ' 843; ראו גם בערך 'תפילה' באנציקלופדיה מקראית, כרך ח, עמ' 897. ראו למשל ספרי דברים כו (עמ' 39): "נקראת בצר וקריאה שנאמר בצר לי אקרא ה', נקראת רנה ופגיעה שנאמר ואתה אל תתפלל בעד העם הזה ואל תשא בעדם רנה ותפלה ואל תפגע בי, נקראת נפול שנאמר ואתנפל לפני ה', נקראת פלול שנאמר ואתפלל אל ה', נקראת עתירה שנאמר ויעתר יצחק לה' לנכח אשתו, נקראת עמידה שנאמר ויעמד פנחס ויפלל וגו', נקראת חילוי שנאמר ויחל משה וגו', נקראת תחנה שנאמר ואתחנן אל ה'". ראו גם במדרש תנחומא (מהד' בובר, פרשת ואתחנן ס"ג): "הרבה שמות נקראת התפלה, תפלה, תחנה, צעקה, זעקה, שוועה, רננה, פגיעה, נאקה, קריאה, עתירה, עמידה, חילוי".

31. ראו גם בבלי, סוכה יד ע"א ומקבילה בבבלי, יבמות סד ע"א: "אמר רבי אלעזר למה נמשלה תפלתן של צדיקים כעתר, לומר לך מה עתר זה מהפך את התבואה בגורן ממקום למקום, אף תפלתן של צדיקים מהפכת דעתו של הקדוש ברוך הוא ממדת אכזריות למדת רחמנות".

כל עוד הפסולת מעורבת בתבואה אי־אפשר לדעת מהו שוויה האמיתי. השימוש בעתר לשם הרמה והפיכה של ערמה זו הופכת את האדם לעשיר בכך שביכולתו כעת לדעת מהו ההיקף האמיתי של רכשו. מכאן נראה כי אפשר להציע שבבסיס המשפט ’בגלילא קורין לחתרא עתרא’ עמד ניב עממי ’עתרא עתרא’, שהוראתו היא שעל ידי שימוש בכלי העתר אפשר להגיע לעושר; ובהכללה: העושר נמצא במקום נסתר, ויש לפעול כדי להשיגו. המדרש בדבר”ל הביא ניב זה כסיוע לדעה שה’ הצליח להפוך את דבריו של בלעם ולמצוא בהם ברכות, כלומר עושר לעם ישראל. ניב זה היה חלק ממאגר הניבים והפתגמים של בני התקופה, ובהוראה זו הוא אף הובא בדבר”ל. במהלך תולדות המסירה של דבר”ל התפרש ניב זה כווריאנט פונטי. הנוסח ’עתרא עתרא’ אינו מצוי לפנינו במדרש דבר”ל (וכך גם חסרה למ”ד היחס), ויש להסביר זאת כתוצאה מפרשנותו המאוחרת של ניב זה כווריאנט פונטי וכחלק מתופעת ערעור הגרוניות.

אם השערות אלו נכונות, האם ניב אחד לפנינו או שני ניבים? סביר להניח שזהו ניב אחד.³² אפשרות פרשנית אחת היא שהקשר בין הכלי עתר ובין התפילה במדרש בראשית רבה³³ וכן הדרשה בבבלי סוכה המלמדת על העתר ככלי לשינוי המציאות, מלמדים שפתגם זה עסק במקורו בכלי העתר, ובהשפעת תופעת ערעור הגרוניות התפרש כעוסק גם בפרצה. שינוי פני המציאות על ידי פעולה הוא נקודת החיבור בין מנשה ההופך בתפילתו את המציאות ובין ה’ ההופך את קללות בלעם לברכות. לפי אפשרות זו הגרסה הקדומה של הניב השתמרה דווקא במקום מאוחר: מדרש דבר”ל.

אפשרות פרשנית אחרת היא לומר שהקשר בין פעולת החתירה ובין העתירה: תפילה וכן העובדה שמדרש דבר”ל הוא מדרש מאוחר לירושלמי (ולמקבילותיו) עשוי ללמד שיש לראות בשימוש במשפט זה בדבר”ל עיבוד מאוחר של המקבילה בירושלמי. רוצה לומר, ניב זה התייחס במקורו לפעולת הפריצה ולא לשימוש בכלי העתר.

32. ראו למשל במדרש פסיקתא זוטרתא, המביא שני פירושים אלה זה לצד זה: ”ויעתר יצחק לה’. מהו לשון עתירה, הרהר שמהפכין התבואה בגורן קורין עתירה, ללמדך כשם שעתר זה, מהפך את התבואה ממקום למקום, כך תפלתן של צדיקים מהפכין את הגזירה הרעה לטובה: ד”א ויעתר יצחק. כמו ויחרת, כי ע”ן וחי”ת משמשין, כמו עשקה לי ערביני (יש’ לח 14), והוא חשקה וכאלה הרבה, שהיה חותר בתפלתו כאדם שחותר לו בקיר לפתוח לו פתח” (מדרש לקח טוב, בראשית פרק כ”ה, סימן כא).

33. בהקשר זה מעניין לציין גם את המדרש בבראשית רבה סג (עמ’ 681–682 לפי כתב יד רומי, וכן כתב יד לונדון 2716 ועוד): ”ויעתר ויעתר ר’ ברכיה בשם ר’ לוי לבן מלכים שהיה חותר לאביו ליטול ליטרה של זהב, והיה זה חותר מבפנים וזה חותר מבחוץ”, ואילו בכתב יד אוקספורד 2335, כתב יד תימני (ראו שם בעמ’ 328) ובדפוס ונציה ש”ה הנוסח הוא: ”ויעתר לו ה’, רבי לוי אמר משל לבן מלכים שהיה חותר על אביו ליטול ליטרה של זהב והיה זה חותר מבפנים וזה חותר מבחוץ שכן בערביא קורין לחתירתא עתירתא”.

נימוק נוסף שאפשר להעלות כאן הוא שהשימוש בעתר נפוץ ומקובל, ואילו חפירת פֶּרְצָה לבית היא פעולה בלתי חוקית.³⁴ נימוק זה עשוי להטות את הכף לכיוון הצעת נוסחו המשווער של ניב זה 'עתרתא עתרתא' במובן כללי שיש צורך בפעולה כדי להגיע לתוצאה, בהקשר של שימוש בעתר.³⁵ ניב זה הובא בירושלמי ובמקבילותיו בהקשר של דרך התשובה שפרץ ה' למנשה, ובהקשר להפיכת קללותיו של בלעם לברכות במדרש דבר"ל. בהמשך הובן ניב זה כראיה לווריאנט פונטי של חילופי הגרונות ח' וע', ומכאן נוצר הנוסח שלפנינו: 'בערביי צווחין לחתרתה עתרתה' או 'בגלילא קורין לחתרא עתרא'. כפי שאפשר לראות, מיעוט היקרויותיו של ניב זה בספרות חז"ל והיעדרן של מקבילות מספרות העולם לניב זה מקשה על ביסוסן של השערות אלה,³⁶ אך יתרונה של השערה זו הוא בהסבר מדוע הובא מרחוק ניב זה וכיצד הוא מתקשר לתיאורו של ה' בסמ"מ בירושלמי ובמקבילותיו כפורץ דרך ייחודית למנשה הופך את קללותיו של בלעם לברכות במדרש דבר"ל.

סיכום

תופעת ערעור הגרונות היא תופעה לשונית ידועה בספרות חז"ל, וחכמים אף השתמשו בתופעה זו ככלי פרשני. כך למשל את עתירתהיענותו של ה' לתפילת מנשה הם פירשו כחתירה־פֶּרְצָה שיצר ה' כדי לקבל תפילה זו. בהקשר זה אף הובא המשפט 'בערביי צווחין לחתרתה עתרתה' כמלמד על וריאנט פונטי שנהג בערביא למילה 'חתרתה'. המשפט 'בגלילא קורין לחתרא עתרא' הובא במדרש דבר"ל בהקשר לקללותיו של בלעם שהפכו לברכות.

בהקשר של שימוש בעתר נראה שיש לפרש משפט זה כניב עממי שהוראתו: העושר מצוי במקום נסתר, ויש לפעול על מנת להשיגו. במהלך גלגולי הנוסח של ניב זה בספרות חז"ל הוא התפרש כווריאנט פונטי המבוסס על תופעת ערעור הגרונות, וכחלק מפירוש מאוחר זה נוספה לו 'היחס ('צווחין ל' או 'קורין ל').

34. ראו להלן.

35. יש להוסיף כי בבראשית רבה סג מובא תיאור הקשור לעתר "לפום כן קריין ליה עתרה שהפך אדרה". מ' סוקולוף תרגם משפט זה כ"עה שהופך את התבואה שבאסם" (סוקולוף, מילון, עמ' 36), ואפשר להסיק מאמירה זו על דימויו של כלי זה בין העבודות החקלאיות.

36. ראו למשל את השימוש שעושה פרידמן במנדעית (פרידמן, הפתגם) וכן את השימוש של בראילן בשפה הערבית (בראילן, אשה) להבהרת פתגמים בספרות התלמודית.

נספח: 'אם במחתרת ימצא הגנב' - בעודו במחתרת

קובץ דיני גניבת רכוש במקרא מצוי בספר שמות (כא, לז-כב, א-ג):

כִּי יִגְנֹב אִישׁ שׁוֹר אוֹ שֶׁה וְאֶבְחָהּ אוֹ מָכָרָהּ מִשְׁעָה בְּקָר יִשְׁלַם תַּחַת הַשּׁוֹר וְאֶרְבַּע צֹאן תַּחַת הַשֶּׁה. אִם בְּמִחְתָּרֶת יִמָּצֵא הַגֵּנֵב, וְהָכָה וּמָת אִין לוֹ דָּמִים. אִם זָרְחָה הַשְּׁמֶשׁ עָלָיו דָּמִים לוֹ שְׁלֵם יִשְׁלַם אִם אִין לוֹ וְנִמְכָּר בְּגִנְבָתוֹ. אִם הִמָּצֵא תִּמָּצֵא בְּיָדוֹ הַגֵּנֵב מִשּׁוֹר עַד חֲמֹר עַד שֶׁה חַיִּים שְׁנִיִּם, יִשְׁלַם.

הדיונים בספרות חז"ל בקובץ זה התמקדו בשאלות מהי ההצדקה להריגת הגנב שנמצא במחתרת? באילו מקרים אפשר להורגו?³⁷ מה דינו של גנב המצוי מחוץ למחתרת?³⁸ ועוד. מקום מרכזי בפרשנות סוג גניבה זו תפסה פרשנותו האלגורית של רבי ישמעאל: "אם זרחה השמש עליו, וכי השמש עליו בלבד זרחה והלא על כל העולם זרחה, אלא מה שמש שלום בעולם אף זה אם ידוע בו שבשלום עמו והרגו הרי זה חייב",³⁹ ומה היחס בין הפשט והדרש בפרשנותו של פסוק זה.⁴⁰ השאלה מהי המציאות הריאלית של "מחתרת" נדחקה לשולי הדיון, והמוסכמה הפרשנית הייתה שאדם מצא גנב שפרץ לביתו דרך פֶּרֶצָה ומצוי בתוכו, או שסיים לגנוב מהבית ויצא דרך הפֶּרֶצָה אל מחוץ לבית.

דין של גנב המצוי במחתרת מצוי גם בחוקי המזרח הקדום. בחוק חמורבי כא מובא: "כי יחתור איש לתוך בית (רעהו) לנוכח המחתרת ההיא ימיתוהו ויתלוהו".⁴¹ לפי חוק זה,

37. ראו למשל ירושלמי, סנהדרין ח, ח (כו ע"ג): "לפי שממונו של אדם חביב עליו כנפשו חמי ליה אזיל בעי מיסב ממוניה מיניה וקאים עליו וקטליה". לדיון בשאלה אם דין זה מתמקד באשמת הגנב התוקף או בהגנתו של בעל הבית מפניו ראו שלזינגר, הבא במחתרת.

38. ראו למשל ירושלמי, סנהדרין, שם: "כתיב אם במחתרת ימצא הגנב והכה ומת אין לו דמים תני רבי חייא במחתרת אין לו דמים חוץ למחתרת יש לו דמים תני רבי שמעון בן יוחי אפילו חוץ למחתרת אין לו דמים לפי שממונו של אדם חביב עליו כנפשו חמי ליה אזיל בעי מיסב ממוניה מיניה וקאים עליו וקטליה. רב הונא אמר נטל את הכיס והפך את פניו לצאת והלך לו ועמד עליו והרגו אין ההורג נהרג מה טעמא דרב הונא כי יחם לבבו". ראו גם מכילתא דרבי שמעון בר יוחאי (כב, א, עמ' 191-192): "אם במחתרת אין לי אלא במחתרת מנין לרבות את חצרו וגנתו ת"ל ימצא הגנב מכל מקום אם כן למה נאמ' במחתרת במחתרת והכה ומת יצא חוץ למחתרת דמים לו אין לי אלא במחתרת מנין לרבות כל [דבר] ת"ל במחתרת כל דבר שהוא כמחתרת". לדיון במאפייני הדרשות במכילתא דרבי שמעון בר יוחאי ביחס למקבילותיהן במכילתא דרבי ישמעאל ובתוספתא ראו שלזינגר, הבא במחתרת, עמ' 217-221.

39. מכילתא דרבי ישמעאל, משפטים יג, עמ' 293.

40. ראו למשל את דברי הרמב"ם (הלכות גניבה ט, ז-י) שאחז בדרכו של רבי ישמעאל, ואת הראב"ד שדחה את דבריו בטענה "אין מקרא יוצא מדי פשוטו". לניסיון להציג את דעת רבי ישמעאל, נוכח מקבילות מהמזרח הקדום, כפשוטו של מקרא ראו טויל, אם זרחה, וראו גם הנשקה, הבא במחתרת.

41. חוקי חמורבי, חוק כא, מהדורת מלול, עמ' 114.

עונשו של אדם החופר פֶּרְצָה אל בית חברו הוא מוות,⁴² ללא קשר לביצוע הגנבה עצמה. מקום התלייה של גנב זה יהיה בצמוד למקום המחתרת, כדי ליצור קשר ישיר בין מקום העבירה לעונש על עבירה זו.⁴³

מציאות זו של גנבים החופרים חפירה אל תוך הבית מצויה גם בדיני דיני לפת־אשתר (סעיף 11, עמ' 66):

כי יהיה איש, אשר בגבול ביתו איש (אחר) את שדה הבור (שלו) הזניח: אם יאמר בעל הבית אל בעל שדה הבור (באלו לאמור): חלקת שדה הבור שלך נטושה, מישוהו עלול לחתור אל ביתי, את ביתך חזק נא...בעל חלקת שדה הבור לבעל הבית על כל רכוש שיאבד לו שלם ישלם.⁴⁴

מכאן יש לומר שבחלק מהמקרים חפירת חפירה בסמוך לבית לא נעשית בהפתעה גמורה, אנשים אחרים היו מודעים לאפשרות של פעולה זו,⁴⁵ ולעיתים אף הפקידו שמירה על הבית כדי למנוע אפשרות זו.⁴⁶

כפי שצינתי לעיל, דרך מקובלת להסתרת חפצים יקרי ערך בבית הייתה בתוך קרקעית הבית או בתוך קירות הבית. מתוך הנחה זו, הרי שיש עדיפות, מבחינתו של הגנב, לחפור חפירה בקרקע הבית או בקירותיו ולמצוא דבר ערך תוך צמצום סיכנו העצמי,

42. מכיוון שמדובר בעונש תלייה יש להסיק שעונש זה לא יבוצע בידי בעל הבית אלא בידי מנהיגי המקום. השוו גם לדברי פילון בספרו 'על החוקים' (מהדורת נטף, כרך ג, עמ' 140), שהבחין בין גנבה בלילה, בשעה שגורמי השיפוט אינם פעילים, ובין גנבה לאור היום.

43. השוו לירושלמי סנהדרין ו, א (כג ע"ב): "תני בשערין רבי אומר בשערין בשער שנמצא בו אתה אומ' כך או אינו אלא בשער שנידון בו נאמי' כאן בשערין ונאמי' להלן כי ימצא בקרבך בא' שערין מה שערין האמור להלן שער שנמצא בו אף שערין האמור כאן שער שנמצא בו ורבנן אמרי' בשערין בשער שנידון בו".

44. דיני לפת־אשתר, סעיף 11, עמ' 66. ראו גם בפער סעיף e (מלול, עמ' 125): "[כי] יאמר [איש לבעל בית חרב באלו המילים]: חזק את (קיר) הפרוץ (כי) מביתך (פורצים) עלולים לדלג אל (בית), או אם לבעל שדה בור (באלו המילים יאמר) עבד את דה הבור שלך (כי) [מ]תוך שדה הבור שלך (גנבים) אל תוך בית[ך] עלולים לחתור...אם [יחתור גנב דרך שדה הבור] כל מה [שיאבד כתוצאה מן החתירה דרך שדה הבור] בעל [שדה הבור] של[ם] ישל[ם]".

45. השוו לפירוש ראב"ע (שם): "ידענו, כי החותר – בלילה יחתור, כי ביום לא יוכל, כי ביום בני אדם יראוהו, ובלילה אין מושיע".

46. ראו בחוקי אר-נמ (מהדורת מלול עמ' 56) סעיף 37: "כי יחתור איש אל בית (רעהו) וידע (מישהו) כי אל הבית עומד הוא לחתור...", וכן חוקי אשננה סעיף 60 (עמ' 100): "[כי] יתשל שומר בשמירה [על בית] ו[יחתור] פורץ [אל הבית] את שומר הבית שנחתר [...]המת ימי[תו], ו[ו]למנח[ה]מ[חותרת] ללא קבר יקבר". יש להוסיף שבבתי אנשים עשירים הותקנה רצפה עשויה משיש (ראו למשל שמות רבה [מהדורת שניאן] וארא י, ג, עמ' 230) שהקשתה על חפירת פרצות לתוך קרקע הבית.

מלהתמודד עם דלת הבית ומנגנון הנעילה שלה,⁴⁷ ולאחר הכניסה לבית להתמודד עם אנשי הבית המגלים אדם זר מצוי לידם.

דוד הנשקה הדגיש כי בפסוקים שלפנינו לא נזכר גורם הזמן אלא גורם המקום: ”בְּמַחְתֶּרֶת”, ומכאן שבפשוטו של מקרא עוסק פסוק זה בגנב אחד ובשני מצבים שבהם הוא נתפס: אם נתפס בלילה, מותר להורגו, ואם נתפס ביום, לאחר שכבר יצא מהמחתרת, הרי שאסור להורגו.⁴⁸

אבקש להציע ממד פשט נוסף ולומר שהגנב שבו דן פסוק זה אינו מצוי בתוך הבית עצמו אלא בתוך החפירה שחפר בצמוד לבית או בקירות הבית,⁴⁹ ובהמשך לפירושו של רש”י ”אם במחתרת – כשהיה חותר את הבית”.⁵⁰ גנב זה אותר כאשר ידיו ואולי אף ראשו מצויים בקיר הבית או בקרקעיתו.

גנב זה היה חופר בור בקרקע הבית או פורץ פרצה בקירותיו, ומחפש שם את החפצים שהטמין בעל הבית. במצב זה הגנב יכול להצליח לגנוב את כלי הבית המוחבאים במקומות אלה, בהנחה שחפר או שפרץ במקום הנכון, ובלי להסתכן בנפשו. לצד זאת יכולת הפגיעה של הגנב בבני הבית מצומצמת אך אפשרית.⁵¹

בחוקי חמורבי דינו של גנב זה הוא מוות, ודומה שיש להצביע על שתי הבחנות בין חוק זה ובין החוק המקראי, לקולה ולחומרה. ראשית החוק המקראי ביקש להבחין בין שני מצבים. במצב שבו הגנב מצוי במחתרת בלילה, הרי שהסיכון לבני הבית גדול יותר, ולכן יכול בעל הבית להרוג את הגנב. לעומת זאת במקרה שבו זרחה השמש, הרי שמקום

47. ראו את הסקירה בערך ’מנעול’ באנציקלופדיה מקראית, ירושלים תשכ”ח, כרך ה, עמ’ 36-39.

48. הנשקה, הבא במחתרת, עמ’ 393-394. הנשקה התבסס בפירושו של פסוק זה כמתאר גנב אחד על פירושו של ואל אליצור (אליצור, הבא במחתרת), המפרש פרשה זו בגנב אחד, אך יש להדגיש שעיקר פירושו של אליצור מתמקד בפירוש ”דמים” כיכולתו של בעל הבית לקחת בידיו את רכושו מידי של הגנב. פירוש זה רחוק מפשט הפסוק העוסק בדיני נפשות (ראו למשל קדרי, מילון, עמ’ 189, וכן את הדיון אצל שלזינגר, הבא במחתרת, עמ’ 189 הערה 22), אך הקושי שמציג אליצור בערבוביה של דיני ממונות לדיני נפשות בחוק הגנבה אמיתי, ודחייתם של דברי החוקרים, שעמדו על קושי זה, בלא ראייה אינה סבירה. לדעת רוב החוקרים, המשפט ”אִם בְּמַחְתֶּרֶת יִמָּצֵא הַגֵּנֵב וְהָיָה וְנָתַן אֵין לוֹ דָּמִים. אִם זָרְחָה הַשֶּׁמֶשׁ עָלָיו דָּמִים לוֹ” נוסף לקובץ זה וקטע את נוסחו המקורי של פסוק א: ”כִּי יִגְבֹּה אִישׁ שׁוֹר אוֹ שֶׁה וּקְבָחוֹ אוֹ מְכָרוֹ חֲמִשָּׁה בָקָר יִשְׁלַם תַּחַת הַשּׁוֹר וְאַרְבַּע צֹאן תַּחַת הַשֶּׁה. שְׁלֹם יִשְׁלַם אִם אֵין לוֹ וְנִמְכַּר בְּגִבְיָתוֹ” (ראו באנציקלופדיה מקראית, כרך ב, בערך ’גנבה’, עמ’ 536).

49. ראו למשל בתרגום המיוחס ליונתן: ”אֵין בְּחֶרֶק דְּכֹתְלָא מִשְׁתַּכַּח גִּבְיָא וְיִתְמַח וּמוֹת לִית לִיה חֹבֶת שְׁפִיכוֹת אֲדָם זָפְאִי”, וראו לעיל בהערה 43.

50. יש להדגיש כי בחוק חמורבי כא שהוזכר לעיל, לא מדובר על גנב המצוי בבית אלא במקום המחתרת, וזהו גם מקור הנימוק לתלייתו של הגנב בפתח המחתרת.

51. ייתכן שנזכר זאת יש להסביר את חוקי המזרח הקדום (ראו לעיל) העוסקים באחריותו של בעל השדה השכן או השומר שהפקיד בעל הבית על ביתו מתוך ההנחה שאדם הגונב בשיטה המתוארת כאן יכול לברוח בקלות ממקום הגנבה, ויש קושי בהצגת ראיות לזיהוי.

הפריצה ומציאותו של הגנב בתוכה ידועה ומוכרת, הסיכון הנשקף ממנו קטן במידה ניכרת, ומכאן שאין כל היתר להורגו.⁵²

שנית, אפשר היה לטעון כי במצב שבו ידיו ואולי אף ראשו של הגנב מצויים בקיר הבית או בקרקעיתו לא נשקפת כל סכנת חיים לבעל הבית, ולכן אין כל היתר להורגו. החוק המקראי קבע כי במקרה שזו נמצא גנב זה בלילה, הרי שעדיין יש בכך סיכון לבני הבית ולכן מותר להרוג את הגנב. במקרה שבו האיר היום, הרי שיכולתו של הגנב לפגוע בבני הבית יורדת ולכן אין כל היתר לפגוע בו. במצב שבו הגנב מצוי בתוך הבית עצמו, הרי שבין ביום ובין בלילה בעל הבית מצוי במצב של "כִּי יִחַם לְבָבוֹ" (דברים יט, ו),⁵³ ולכן ההבחנה בין לילה ליום בהקשר זה אינה חדשה.

כיצד נכון לפרש את המילה 'במחתרת'? אפשרות אחת היא לתרגם זאת כמנהרה שחופר הגנב בדרכו אל הבית, ובאמצעות מנהרה זו ביכולתו להיכנס אל הבית ולגנוב את הרכוש המצוי בו.⁵⁴ אך ההשקעה הכרוכה בחפירת מנהרה שדרכה יוכל האדם להיכנס ולצאת מהבית מצריכה זמן רב, גורמת לרעש ואינה סבירה בפריצה לבית פרטי.⁵⁵ סביר יותר לפרש את המילה 'מחתרת' כמכוונת לבור שחופר אדם בצמוד לבית, בעיקר בשעות החשכה, ודרכו הוא שולח את ידיו בקרקע כדי לחפש את האוצרות הבית, או בחפירת פְּרָצָה בקיר המאפשרת למצוא את האוצרות המצויים בו.

52. לדיון בשאלת החריגה מפּרופורציה הנדרשת בהגנה עצמית בהקשר של חדירה למקום המגורים של האדם ראו אצל שלזינגר, הבא במחתרת, עמ' 185-188.

53. ראו לעיל בהערה 38. לדיון ביישומה המודרני של הנמקה זו ראו שלזינגר, הבא במחתרת, עמ' 193, הערה 35.

54. ראו למשל אצל קדרי, מילון, עמ' 604: "חפירה מתחת לבית כדי לחדור לתוכו בהיחבא". במסגרת דיון בחוק הגנב הבא במחתרת נוכח התפיסה הערכית במקרא שאין להטיל עונש מוות על עבירות, גם גרינברג, ציין כי "אם החתירה נעשית בלילה רשאי בעל הבית להרוג את הגנב. אולם אין החוק קובע לו עונש מוות לכשימצא במחתרת" (גרינברג, החוק הפלילי, עמ' 27).

55. לכך יש להוסיף פרמטרים נוספים כגון גודלו של בית מגורים שגרה בו משפחה ממוצעת בתקופת המקרא (ראו למשל את הסקירה אצל פאוסט ובונימוביץ, הבית הישראלי), שהרי ככל שהבית גדול יותר, אפשר להסתיר דברי ערך בחלקים הפנימיים של הבית – אם מדובר בקרקע סלעית או בבתיים הבנויים על אדמת סחף (ראו למשל הבחנה זו בין ארץ ישראל לבבל אצל רוזנטל, מסורות, עמ' 22-24). ברור כי במקרים שבהם הבתים מצויים באזור שבו מערות רבות ("על גבי שיחין או על גבי מערות" [ראו למשל ירושלמי ב"מ י, א (יב ע"ג)]) כגון בשפלת יהודה, אפשר לעשות שימוש במחילות לצורך פריצה לבתים, אך גם במקרים אלה דרוש מאמץ רב לחפירת מחילה שבה יוכל להיכנס אדם אל תוך בית ולצאת ממנו נושא את הרכוש שגנב. בהקשר זה יש לציין בקצרה כי בחלק ממערכות מסתור בגליל נחצבה המערכת מתוך חללי אחסון תת-קרקעיים (ראו למשל שבטיאל, מקלטי, עמ' 106, 113, 139, 226).

רשימת קיצורים ומקורות

א' אופנהיימר, "יחסי יהודים וערבים בתקופת המשנה והתלמוד", דברי הקונגרס העולמי הי"א למדעי היהדות , א, ירושלים תשנ"ג, עמ' 17-22.	אופנהיימר, יהודים וערבים
ס' אור, דיאלוגים בין יהודים ונכרים בספרות חז"ל , עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל־אביב, תל אביב תשע"ט.	אור, דיאלוגים
י' אליצור, "פשט חדש לדין הבא במחתרת", מגדים ו (תשמ"ח), עמ' 9-10.	אליצור, הבא במחתרת
מ' בר־אילן, "אשה – כלי זיינה עליה", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי טז (תשנ"ד), עמ' 29-40.	בר־אילן, אשה
ש' גוטמן, "מנשה – הרע מכל מלכי יהודה?", בתוך: צ' טל, ש' יונה וד' סיון (עורכים), תשורה לשמואל: מחקרים בעולם המקרא , באר שבע תשס"א, עמ' 49-66.	גוטמן, מנשה
מ' גרינברג, "הנחות יסוד של החוק הפלילי במקרא", בתוך: מ' גרינברג, י' מופס וג"ד כהן (עורכים), תורה נדרשת: חיבורים בשאלות יסוד בעולמו של המקרא , תל אביב תשמ"ד, עמ' 13-39.	גרינברג, החוק הפלילי
ד' הנשקה, "אם זרחה עליו השמש: עיון חוזר", לשונו סט (תשס"ז), עמ' 391-395.	הנשקה, אם זרחה
ד' הנשקה, "הבא במחתרת – לייחסו של המדרש לפשט", מגדים ז (תשמ"ט), עמ' 9-15.	הנשקה, הבא במחתרת
י"א זליגמן, מחקרים בספרות המקרא , ירושלים תשנ"ב.	זליגמן, מחקרים
י"י טובי, "השפעת הלשון הערבית על לשון השירה העברית בימי הביניים", העברית סד (תשע"ז), עמ' 9-19.	טובי, השפעת
ח' טויל, "אם זרחה השמש עליו" (שמות כב, ב): מונח משפטי לאור הטקסטים האכדיים מאוגרית", לשונו סט (תשס"ז), עמ' 31-37.	טויל, אם זרחה
י' לוינסון, הסיפור שלא סופר: אמנות הסיפור המקראי המורחב במדרשי חז"ל , ירושלים תשס"ה.	לוינסון, הסיפור
ש' ליברמן, מחקרים בתורת ארץ ישראל , ירושלים תשנ"א.	ליברמן, מחקרים
ש' ליברמן, תשלום תוספתא , ירושלים תש"ל.	ליברמן, תשלום תוספתא
מ' ביאליק לרנר, אגדת רות ומדרש רות רבה , עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"א.	לרנר, אגדת רות

- מאורי, פשיטתא
 ' מאורי, **תרגום הפשיטתא לתורה והפרשנות היהודית הקדומה**, ירושלים תשנ"ה.
- מאיר, הסיפור הדרשני
 מאק, מנשה
 H. Mack, "Manasseh, King of Judah, in early rabbinic Literature: an Erudite, Unfettered, and Creative Biblical Critic", *The Believer and the Modern Study of the Bible* (Eds: T. Ganzel, Y. Brandes and C. Deutsch), Boston 2019, pp. 398–411.
- מורשת, פעלים חדשים
 מורשת, "פעלים חדשים ומחודשים בברייטות שבבבלי (תוך השוואה ללח"ב בבלי ובירושלמי)", **ערכי המילון החדש לספרות חז"ל** א, רמת גן תשל"ב, עמ' 117–162.
- סוקולוף, מילון
 M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic*, Ramat Gan 2017.
- ספראי וספראי, פסחים
 ש' ספראי וז' ספראי, **משנת ארץ ישראל: מסכת פסחים**, ירושלים תשס"ט.
- פאוסט ובונימוביץ, הבית הישראלי
 A. Faust & S. Bunimovitz, "The House and the World: The Israelite House as a Microcosm", in: R. Albertz & R. Schmitt (eds.), *Family and Household Religion*, (Eds: Rainer Albertz and Rüdiger Schmitt), Indiana 2014, pp. 143–164.
- פליקס, החקלאות בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, תל אביב תשכ"ג.
 פרידמן, הפתגם
 ש"י פרידמן, "הפתגם ושברו: עיון בתרבות המשל בספרות התלמודית", *JSIJ* 2 (תשס"ג), עמ' 25–82.
- צפריר, הפרובינציות בארץ ישראל – שמות, גבולות ותחומי מנהל, בתוך: צ' ברס, ש' ספראי, י' צפריר ומ' שטרן (עורכים), **ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש הערבי א**, ירושלים תשמ"ב, עמ' 350–386.
- צרפתי, הקוסמוגרפיה
 גב"ע צרפתי, "הקוסמוגרפיה התלמודית", **תרכיץ** לו (תשכ"ו), עמ' 137–148.
- קדרי, מילון
 קוטשר, מבעיית
 מ"צ קדרי, **מילון העברית המקראית**, רמת גן תשס"ו.
- קוטשר, מילון
 י' קוטשר, "מבעיית המילונות של לשון חז"ל (לרבות בעיית השוואת לשון חז"ל ללשון המקרא)", **ערכי המילון החדש לספרות חז"ל**, רמת גן תשל"ב, עמ' 29–82.
- קוטשר, מלים
 י' קוטשר, **מלים ותולדותיהן**, ירושלים תשכ"ה.

ק"ח קירשנבום, ריהוט הבית במשנה , רמת גן תשע"ד.	קירשנבום, ריהוט
א"ש רוזנטל, "בערא", תרביץ ס (תשנ"א), עמ' 325-353.	רוזנטל, בערא
ד' רוזנטל, "מסורות ארץ-ישראליות ודרך לבבל", קתדרה 92 (תשנ"ט), עמ' 7-48.	רוזנטל, מסורות
י' שבטיאל, מקלטי מצוקים ומערכות מסתור בגליל בתקופה הרומית הקדומה , תל אביב תשע"ה.	שבטיאל, מקלטי מצוקים
ח' שלזינגר, "דין הבא במחתרת במשנתם של תנאים: בין הגנה עצמית לענישה", שנתון המשפט העברי כט (תשע"ו-תשע"ח), עמ' 181-234.	שלזינגר, הבא במחתרת
ש' שרביט, תורת ההגה של לשון חכמים , ירושלים תשע"ו.	שרביט, תורת ההגה